

VIRTUS

21 | 2014

Hanneke Ronnes en Bob van Toor

Op bezoek bij de adel

De buitenplaats als ‘protomuseum’ vanaf de late zeventiende tot de late negentiende eeuw*

87

Joseph Shaw zal zijn afschuwelijke reis naar paleis Het Loo zijn leven lang niet zijn vergeten. De zomerresidentie van koning Willem III van Engeland was een belangrijke attractie voor de Britse rechtsgeleerde op zijn tour door de Nederlanden, die hij rond 1700, waarschijnlijk in 1702, maakte. Hij vertrok blijkens zijn bewaard gebleven reisverslag rond het middaguur van zijn logeeradres in Utrecht: de reis, zo was hem verteld, zou zo’n acht uur duren, en hij zou dus zeker voor het donker bij het paleis aan moeten komen. Maar al in Amersfoort leek de reis een zorgelijke wending te nemen:

They gave us some information of the way, but told us we could lie nowhere between that and Loo, and that it would not be safe travelling late, because of the scattered parties of soldiers on all sides marching to the review, and who might meet and plunder us.¹

De heidevelden waarover het reisgezelschap zijn weg vervolgde, maakten een heel aangename indruk, althans bij daglicht. Tegen negen uur kwam daar verandering in,

* Met dank aan Renske Koster.

1 J. Shaw, *Letters to a nobleman from a gentleman travelling thro’ Holland, Flanders and France. With a description of Ghent, Lisle, &c. and of the courts of Versailles and St. Germain* (Londen, 1709) 5-6. De soldaten waren waarschijnlijk op weg naar een verzamelpunt in voorbereiding van het Staatse strijdplan van 1702, om het keurvorstendom Keulen, waar Franse troepen het Heilige Roomse Rijk bedreigden, in te nemen. Maarschalk van Nassau-Saarbrücken was met een leger richting de vesting Keizersweerd gezonden. Het beleg, een van de vele schermutselingen die de aanloop vormden tot de Spaanse Successieoorlog van 1702-1713, zou mislukken.

toen het begon te schemeren en, tot overmaat van ramp, een tweesplitsing in de weg in zicht kwam:

After having been alone on the endless desert, not able to speak one word of the language of the country, we found the road split into two; and absolute darkness had now rendered our eyes of so little use, that we were all forced to alight, and for about half an hour with our hands grope, and by the largeness of the tracts to discover the most probable way.

Tussen de reisgenoten ontstond een discussie of ze wellicht de nacht moesten doorbrengen op de plek waar ze waren gestrand, of dat het beter was een van beide paden te kiezen en door te rijden. Er werd besloten voor het laatste. De weg echter,

88

in about an hour grew so very narrow, as to admit but one coach abreast, and brought us at last into a wood, so thick, that the trees hinder'd us from advancing any faster than almost an insensible pace, and gave me some slight apprehensions of mischief; augmented by (...) the conspiracy between the coachman and footman in their language (unknown to us) to decoy us into a place so horrid, on some bloody design.²

De waarschuwingen in Amersfoort indachtig dat zo laat nog reizen zeer gevaarlijk was, verzekert Shaw zijn lezer ervan dat hij nog nooit zo opgelucht was geweest 'when I considered I had had the precaution to bring my pistols in my pockets, charged, from Utrecht.'³ Niettemin hadden de radeloze reizigers al bijna de moed opgegeven toen plotseling, in het midden van het bos, 'some men cry'd out aloud, *Hold – stand!*' Dat deed de zo gespannen zenuwen van de reiziger bijna knappen. Shaw geeft toe dat hij zich op dat moment zelfs inbeelde het signaal voor een aanval te horen 'that would probably put an end to my travels with my life'. Hij had zijn pistolen al in de aanslag, en beging bijna een daad 'more fatal to them than theirs was to us, since they proved honester than expected, it being nothing but some carriages returning from Loo, which we passed by with a great deal of difficulty, and not long after, the wood; and about eleven of the clock, thro' the goodness of God, we arrived safe at Loo, where we were glad to give half a crown for a bed not worth two pence'.

De lotgevallen van Joseph Shaw doen komisch aan en waren misschien ook zo bedoeld: overdrijving was vaak onderdeel van reisverslagen uit deze periode.⁴ Zijn relaas herinnert ons er niettemin aan hoe netelig de onderneming van het reizen in de vroegmoderne tijd was. Hoewel Shaw in eerste instantie naar Het Loo ging vanwege zaken – het was zijn taak om brieven af te geven op Het Loo – was hij bijzonder nieuwsgierig naar het paleis. Hij nam de kans te baat het paleis eens goed te bekijken

² Ibidem, 7.

³ Ibidem.

⁴ P. Hulme en T. Young, eds, *The Cambridge companion to travel writing* (Cambridge, 2002) 9.

en proefde ‘the satisfaction of thoroughly seeing that palace that makes so much noise in these parts of the world’.⁵ Het Loo werd bewoond door de stadhouder-koning en alleen omdat deze op zijn buitenverblijf in Dieren verbleef, was het mogelijk voor Shaw om het paleis en de tuinen te bezichtigen. Hoe was een dergelijk bezoek georganiseerd? Wie leidde hem rond? Wie bepaalde wat hij wel mocht zien en wat niet? En hoe zou dit zich de volgende bijna tweehonderd jaar ontwikkelen?

De adellijke buitenplaats als ‘protomuseum’ staat in dit artikel centraal. Tussen de late zeventiende eeuw en de late negentiende eeuw is een proces waarneembaar van rudimentaire aanzetten tot musealisering van deze veelbezochte sites, lang voordat het museum als instituut ontstond. Reisverslagen van Nederlandse toeristen naar kastelen en buitenplaatsen in Nederland, Engeland, Duitsland en andere Europese landen verschaffen nieuwe inzichten in de reiscultuur rond, en de vroege museale kenmerken van, deze plaatsen. De ontwikkeling van Engelse buitenplaatsen in deze periode is tamelijk goed bestudeerd. De historiografie van buitenplaatsbezoek in Engeland, en reisverslagen van internationale reizigers die bekend waren met Engelse trekpleisters, vormen een uitstekende toetssteen om de Nederlandse ontwikkeling in een vergelijkend perspectief te plaatsen.

89

In dit artikel worden de grijze gebieden belicht tussen adellijke visite en massa-toerisme, tussen improvisatie en codificatie. Allereerst schijnen we licht op het bezoeken in verschillende perioden aan Het Loo, de Nederlandse buitenplaats bij uitstek. Het Loo trok veel bezoekers: zowel in de tijd van stadhouder-koning Willem III als in latere perioden is dit paleis veelvuldig beschreven. De site leent zich echter niet alleen als casus vanwege de vele binnen- en buitenlandse reisbeschrijvingen van bezoekers, maar ook omdat het als *primus inter pares* een voorbeeldfunctie voor andere Nederlandse buitenplaatsen vervulde. De praktijken van ontvangst, rondleiding en regulering zullen bij de adel en het patriciaat bekend zijn geweest en deels zijn overgenomen: als een ‘dalend cultuurgoed’ of een *trickle-down effect* dat werd aangepast en geadopteerd door trendvolgers.⁶ Een tweede benadering om de praxis van de buitenplaatsbezoek te schetsen is een studie naar de rondleider, de *cicerone* in contemporain taalgebruik. Een analyse van de bronnen over de personen – tuinman, huishoudster of lokale gids – die de brug vormden tussen bezoeker en het bezochte, verschaft inzicht in de veranderende positie van adellijke huiseigenaren en hun bezoekers tussen de late zeventiende en eerste helft van de negentiende eeuw.

⁵ Ibidem, 9.

⁶ C. Campbell, *The Romantic ethic and the spirit of modern consumerism* (1987; Londen, 2005) 35.

Van Grand Tour naar plezierreisje

In de loop van de achttiende eeuw werd de Grand Tour in populariteit overtroffen door het plezierreisje.⁷ Daarmee ontstond er ook een groeiende interesse in kastelen en buitenplaatsen als ‘destinisations’.⁸ Dat betekent niet dat deze gebouwen eerder niet werden bezocht. Hoewel studies naar de Grand Tour doorgaans meer aandacht besteden aan de interesse van reizigers in oudheden, werden onderweg meestal veel buitenplaatsen aangedaan. De scheidslijn tussen een protomuseaal bezoek en een vi-site of logeerpartij is daarbij niet altijd duidelijk te trekken.

Waar de Grand Tour een lange, soms jaren durende reis betrof naar Zuid-Europa, lag de bestemming van het plezierreisje dichterbij huis. Ook de duur verschilde: het kon gaan om een trip van een paar dagen tot een reis van maximaal een paar maanden. En waar de Grand Tour vooral een educatieve reis – de afsluiting van de studie – was, was bij het plezierreisje lering ondergeschikt aan vermaak. Een laatste verschil betreft de sociale herkomst van de deelnemers. Wat dat aangaat valt een zekere mate van democratisering waar te nemen. Steeds vaker gebeurde het dat de adellijke reiziger werd vergezeld door een reisgenoot uit de middenklasse (al moet de democratisering niet overdreven worden, zoals nog zal blijken).⁹ En deze ontwikkeling maakt de bestemming van veel plezierreisjes naar buitenplaatsen zo interessant. Een deel van de bezoekers was zelf landgoedeigenaar en als gevolg daarvan werden de bezochte buitenplaatsen vergeleken met wat men al kende. Deze huizen vormden onderdeel van hun ‘lifeworld’.¹⁰ Andere bezoekers gingen juist kijken hoe edellieden en andere gegoeden leefden. Hier werd nieuwsgierigheid naar het vreemde bevredigd. De laatste groep kan met recht ‘toerist’ genoemd worden, als toerisme betekent het ontdekken van nieuwe werelden of nieuwe bestemmingen.¹¹

Het gaat hier echter nog niet om het latere massatoerisme. Het ontstaan van massatoerisme wordt meestal geplaatst in het tweede kwart of het midden van de negentiende eeuw, tegenwoordig wordt de term in sommige gevallen zelfs gereserveerd voor de tweede helft van de twintigste eeuw. Gedurende de negentiende eeuw is er geen

7 G. Verhoeven, *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Hilversum, 2009) 48.

8 B. Kirshenblatt-Gimblett, *Destination culture. Tourism, museums, and heritage* (Berkeley, 1998) 21, muntte het concept ‘destinisation’ om de transformatie van plekken in toeristische reisdoelen weer te geven.

9 R. Dekker, ‘Van Grand Tour tot treur- en sukkelreis’, *Opossum*, XIII (1994) 17.

10 Edmund Husserl, *The crisis of European sciences and transcendental phenomenology* (1936; Evanston, 1970), beschouwde de ‘lifeworld’ als de wereld zoals die ervaren werd.

11 De titel van toerist wordt in dit artikel gebruikt om reizigers naar buitenplaatsen aan te duiden, in de wetenschap dat de oorsprong van de ‘toerist’ in zijn huidige vorm onderwerp is van veel debat. Sommigen zien in de middeleeuwse pelgrim een vroege toerist, anderen beargumenteren juist dat zelfs de reizigers op Grand Tour nog zo fundamenteel verschillen van de hedendaagse toerist dat die term pas ver in de negentiende eeuw gepast is; G. Verhoeven, ‘Foreshadowing tourism. Looking for modern and obsolete features – or some missing link – in early modern travel behavior (1675-1750)’, *Annals of tourism research*, XLII (2013) 263-264.

sprake van een ‘massa’ die op reis gaat. Geleidelijk voegden zich nieuwe groepen – de genoemde middenklasse, vrouwen, studenten, kunstenaars – bij de steeds groter wordende schare toeristen, maar reizen zonder praktisch oogmerk bleef een voorrecht dat voor de meerderheid van de bevolking niet was weggelegd. Hoewel de term ‘massa-toerisme’ dus misleidend is, verdienen de ontwikkelingen in het negentiende-eeuwse toerisme toch een aparte naam. Het ging namelijk om buitengewoon ingrijpende ontwikkelingen. De voornaamste verandering betrof de toeristische infrastructuur: de trein, de stoomboot en betere wegen maakten het oneindig veel eenvoudiger om reizen te ondernemen. In het verlengde daarvan ligt de verkorting van de reisduur en de mogelijkheid om verder weg te reizen, ook als sprake was van een beperkte beschikbare tijd voor reizigers. Maar niet alleen (water)wegen en het treinennetwerk zorgden voor een revolutie in het reizen. Ook hotels, restaurants en andere onderdelen van de toeristische infrastructuur ontwikkelden zich in rap tempo. Als derde kan de opkomst van de reisgids worden genoemd. Uiteraard bestonden er al eeuwenlang *manuals* die de reiziger hielpen in het voorbereiden en het tot uitvoer brengen van de reis. Nieuw was echter het pocketformaat gidsje met actuele vertrektijden van treinen, schepen en andere vervoersmiddelen, plattegronden van steden en landen, informatie over hotels en andere verblijfplaatsen, en de canon van niet te missen historische plaatsen.

91

De periode die in dit artikel behandeld wordt, bevindt zich op het snijvlak van de drie hierboven genoemde vormen van reizen: de Grand Tour, het plezierreisje en het massatoerisme, met een nadruk op de laatste twee categorieën. In plaats van het logeren bij familie, vrienden of vrienden van vrienden op buitenplaatsen, zoals Grand Tourists deden, ging het nu om een toeristisch bezoek aan de buitenplaats. Dit artikel bestrijkt bovendien het continuüm van Verlichting tot Romantiek, met als bijbehorende archetypische reisdoelen educatie versus beleving. In werkelijkheid was er in de meeste gevallen sprake van een combinatie van beide, waarbij de nadruk bij de Grand Tour lag op educatie maar de balans in de loop van de tijd steeds meer doorsloeg naar beleving en vermaak. Anders dan de naam doet vermoeden was het achttiende-eeuwse plezierreisje zeker nog niet uitsluitend gericht op vermaak. Het begrip is misleidend omdat ‘plezier’ destijds bijna vanzelfsprekend een educatief, (verlicht) onderzoekend element bevatte. Een bezoek aan kerken en kloosters werd moeiteloos gecombineerd met dat aan een fabriek, een folkloristische optocht, een vijver met goudvissen, én met een tochtje naar kastelen en buitenplaatsen. Het plezierreisje, met andere woorden, is niet een synoniem van vakantie vieren. Ontspannen en ‘niets doen’ zijn op zijn best negentiende-eeuwse, maar met name twintigste-eeuwse uitvindingen. In een recent artikel behandelt Mickey Hoyle een reisje naar Gelderland dat Jan Boissevain met zijn vrouw, neef en echtgenote maakte in 1865. Dat cultuur van ondergeschikt belang lijkt te zijn geweest voor de Boissevains en uitrusten van het werkende leven in Amsterdam het voornaamste doel van de trip, was in die tijd nog uitzonderlijk.¹²

12 M. Hoyle, “‘Levensgenot en dolce far niënte in onze eeuw van haast en agitatie.’ De ervaring van bin-

Ook aan het andere eind van het spectrum, aan de educatiekant, is voorzichtigheid geboden. Kennis opdoen van de klassieke oudheid was het voornaamste, maar niet het enige, doel van de klassieke Grand Tour. De Grand Tour was net zo goed een *rite de passage* waarbij levenswijsheden werd vergaard. In de achttiende eeuw oriënteerden veel Nederlandse reizigers zich bovendien op de Duitse *Bildungs*-reis, waarbij kennis vergaren ook 'zelfkennis' opdoen betekende en reflectie werd benadrukt.¹³ Een van de voornaamste plekken waar deze zelfkennis verkregen werd en waar men goed kon reflecteren, was de natuur. Daartoe werden ook de tuinen van kastelen en buitenplaatsen gerekend. De buitenplaats was aldus een populaire bestemming – niet alleen omdat de adellijke wooncultuur tot de verbeelding sprak, maar ook omdat het wandelen in de landschapsparken die hoorden bij deze huizen, zeer geliefd was. Het is een kleine stap naar de negentiende-eeuwse Romantiek waarin veelal stedelijke toeristen zichzelf (her)ontdekten in de 'ongerepte' natuur, waarbij *picturesque* dalen, schilderachtige heuvels en sublieme watervallen voor een heel scala aan emoties zorgden.

Vroegmoderne tourtjes naar het adellijke huis

Veel studies naar musea en musealisering nemen stedelijke, publieke kunstverzamelingen als uitgangspunt voor de ontwikkeling van de publieke musea. Kastelen en buitenplaatsen krijgen alleen een rol toebedeeld in deze ontwikkeling via het rariteitenkabinet, dat vanaf de zestiende eeuw te vinden was in buitenplaatsen, kastelen en paleizen. Zoekend naar de wortels van het museum zou men echter niet alleen het rariteitenkabinet in ogenschouw moeten nemen, maar ook het bezoek aan het kasteel of de buitenplaats als geheel. In de achttiende eeuw werden in de Lage Landen vele duizenden bezoeken afgelegd aan buitenplaatsen. Gastenboeken bevatten vaak honderden of zelfs duizenden handtekeningen per jaar – dit terwijl deze bezoeken doorgaans alleen tussen mei en september werden afgelegd.¹⁴ Het moet in die periode dus een komen en gaan van bezoekers zijn geweest.

nenlandse plezierreisjes door de Amsterdamse elite (casus Jan Boissevain, 1865)', *De Negentiende Eeuw*, XXXVII (2013) 4.

13 W. Siebers, 'Bildung auf Reisen. Bemerkungen zur Peregrinatio academica, Gelehrten- und Gebildetenreise', in: M. Maurer, ed., *Neue Impulse der Reiseforschung* (Berlijn, 1999) 177-188.

14 Om slechts enkele voorbeelden te noemen onder de minder prominente buitenplaatsen: het gastenboek van Beekhuizen (1790-1795) bevat honderden inscripties, een tweede exemplaar (1797-1800) ongeveer evenveel; J. Holwerda, 'De gastenboeken van Beekhuizen, Rhederoord en Biljoen', *Cascade* (in voorbereiding). Hetzelfde geldt voor het buiten Groeneveld, onderwerp van een studie van Rob van der Laarse, Hanneke Ronnes en Alexander Westra en studenten van de Universiteit van Amsterdam. In het project werden de bezoeken aan het huis, het omliggende park en de bibliotheek gereconstrueerd, waarbij eenzelfde patroon aan het licht kwam van honderden bezoekers per jaar of paar jaren. Van de situatie in Engeland is bekend dat bijvoorbeeld Wilton House in één enkel jaar 2324 bezoekers ontving, wat wijst op minstens vijftien bezoekers per dag in het zomerseizoen; T. Clayton, 'Publishing houses', in: D. Arnold, ed., *The Georgian country house* (Stroud, 1998) 58.

Een van de vele mensen die op pad ging om buitenplaatsen te gaan bekijken, is een anoniem gebleven man die zijn ervaringen heeft opgetekend in een journaal. Hoewel hij aanvankelijk in de overtuiging was dat hij zich ‘voor een weekje of twee (...) op eene Hofstede van iemand myner goede kennissen begeven zou, die aldaar woonde’, pakten de zomerplannen van de anonieme auteur van *Het avontuurlijk zomer-tochtje* anders uit.¹⁵ Een vriend, zo schrijft hij, had de aanleiding voor het *zomertochtje* gegeven met een voorstel een plezierreisje door het Sticht, Overijssel, Gelderland, het Land van Kleef en de Meierij van Den Bosch te maken, en vooral ook ‘alle voorname Lusthuizen die zich onderwegens zouden mogen opdoen’ te bezoeken.¹⁶

De auteur en zijn metgezel behoorden daarmee tot de al genoemde groep reizigers die niet alleen bezoeken brachten aan familieleden en vrienden, maar doelbewust op zoek gingen naar ‘lusthuizen’ ofwel buitenplaatsen die door hun rariteiten- of kunstverzamelingen, grootste interieurs of modieuze tuinen bezienswaardig waren. Ze deden dat zonder bediende, omdat ze zo alleen vrijer konden spreken en omdat dit goedkoper was – een lakei in het gezelschap betekende doorgaans een uitnodiging om de prijzen op te drijven.¹⁷

Met name in Holland en Utrecht en rond de belangrijker attracties in de Republiek konden plezierreizigers steeds meer rekenen op een rudimentaire ‘toeristische’ infrastructuur. Dit gold bijvoorbeeld voor Het Loo. Niet alleen Joseph Shaw was geïnteresseerd in die bestemming; al sinds de bouw in het laatste kwart van de zeventiende eeuw wisten bezoekers uit binnen- en buitenland de buitenplaats te vinden. Dat is opvallend, omdat het Loo voor de stadhouder-koning bij uitstek was bedoeld als jachtslot en veilig toevluchtsoord, een plek ver weg van de *hustle and bustle* van Londen en Den Haag. Het slot fungeerde zoals het kabinet binnenshuis: een enigszins verborgen ruimte, waarin een aristocratische publieke persoonlijkheid zich terugtrok en waarin hij of zij van oudsher alleen intimi toeliet.

Reisverslagen uit de late zeventiende en de vroege achttiende eeuw tonen echter aan dat Het Loo, wanneer Willem III er niet was, zeer toegankelijk was. Zo staan de ‘prachtige gebouwen, lustige fonteinen en konstig beeldwerk’ van het paleis al uitgebreid beschreven in een reisboek uit 1700, en stelde Ludolf Smids in 1711 dat ‘het Koninkijk Jagtvertrek op de berg- en boschrijke Veluwe van de Printhandelaars, in alle zyne deelen meermalen [is] uitgegeven’.¹⁸ Toegang hadden ongetwijfeld alleen gegoe-de burgers en edellieden. Zij staken in hun voorkomen niet (te veel) af bij de grandeur van de tuin en zullen veelal in het bezit zijn geweest van een aanbevelingsbrief,

15 *Het avontuurlijk Zomer-tochtje of Omlands Reisje, uit Holland doort Sticht Utrecht, Over-Yssel, Gelderland, Cleefsland, de Myery van den Bosch, Breda, enz. behelzende* (Amsterdam, 1734) 1.

16 *Ibidem*, 5.

17 *Ibidem*, 8.

18 L. Smids, *Schatkamer der Nederlandsse oudheden. Of woordenboek, behelsende Nederlands steden en dorpen, kasteelen, sloten en heeren huysen, oude volkeren, rievieren, vermaarde luyden in staat en oorlogh, oudheden, gewoontens en lands wysen* (Amsterdam, 1711).

geschreven door de juiste contactpersonen. Daarnaast konden zij voor de toegang en de rondleiding betalen. Meestal bestond de financiële vergoeding uit een fooi aan de huishoudster dan wel tuinman die hen rondleidde, soms was er sprake van entreegeld.

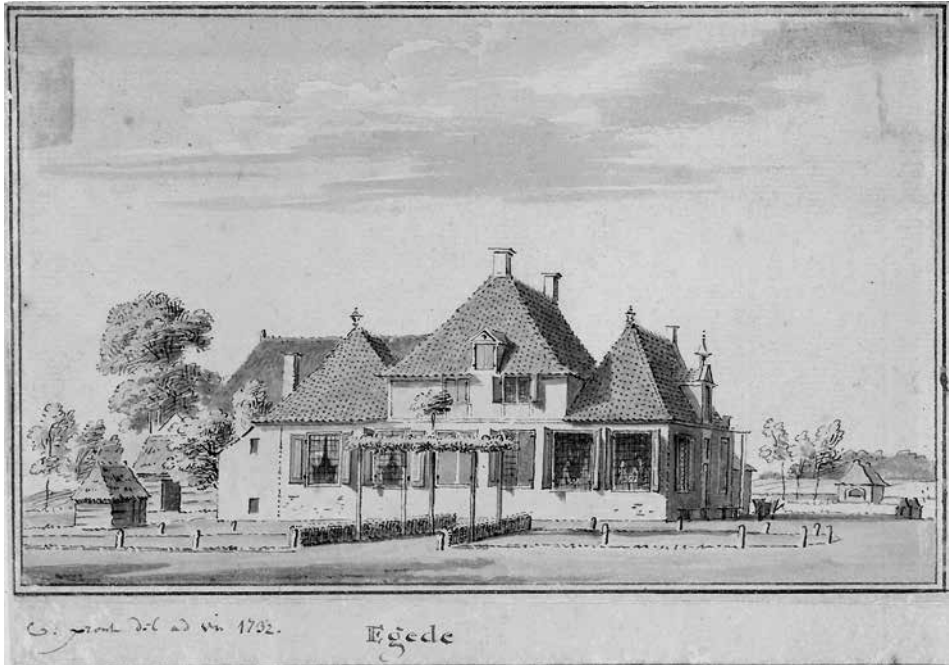
Wat in deze verslagen opvalt, is dat reizigers ogenschijnlijk het hele jachtslot te zien kregen. Aan de normale strikte hiërarchie in vertrekken, gekenmerkt door de 'enfilade', werd kennelijk niet de hand gehouden. De enfilade bestond uit een serie vertrekken waarbij de antichambre, aan de ene kant, de meest toegankelijke kamer was en het kabinet, aan het andere eind, de minst toegankelijke. Ertussenin bevond zich een reeks ruimtes die, naarmate ze verder af lagen van de antichambre, voor steeds minder mensen toegankelijk waren. Waar een bezoeker in het geval van aanwezigheid van de stadhouder-koning niet veel verder zou zijn gekomen dan de antichambre of de audiëntiekamer, was hij bij afwezigheid van Willem III ogenschijnlijk overal welkom.

94

Hoewel Het Loo beter toegankelijk was bij afwezigheid van Willem III, was op kleinere buitenplaatsen soms het omgekeerde het geval. Vooral de lusthuizen die slechts een deel van het jaar bewoond werden, waren waarschijnlijk lange tijd alleen te bezoeken als de familie op dat moment aanwezig was. Veel bewoners bleven, getuige bronnen tot in de negentiende eeuw, zelf gasten rondleiden als het uitkwam, ook als zij hen niet goed kenden. Zo werd in 1732 een reisgezelschap bestaande uit de tekenaars Cornelis Pronk, Andries Schoemaker en Abraham de Haen tijdens haar reis door Overijssel uiterst hartelijk ontvangen op de havezate Egede door de hun volstrekt onbekende Anthony Adolf baron van Haersolte. Zij vertelden de baron dat zij alleen langs waren gereden om de landschappen en buitenplaatsen van die streek te tekenen, maar de baron stond er op dat zij zouden blijven om de pleziertuin te bekijken en mee te eten. Het is niet onvoorstelbaar dat Van Haersolte, wonend met slechts zijn dochter in de wellicht stille omgeving van het dorp Den Ham, maar wat blij was van tijd tot tijd gasten te noden voor een goed gesprek, 'een deuntie op den walthoorn en de aangename stem van de freule', brandewijn en een kopje thee. Toen de reizigers ook nog een eindje op weg werden gebracht met het rijtuig van de baron en twee flessen wijn in de koets aantroffen, verwonderden Pronk en zijn metgezellen zich erover zo veel hartelijkheid te ontvangen van iemand die zij nooit eerder ontmoet hadden. Vanzelfsprekend was het openstellen van de buitenplaatsen dus zeker niet, hoewel de reizigers 'hier en daar vele beleeftheden quamen te ontmoeten, insonderhijt van de heerehuysen, indien de heeren daar op waren'.¹⁹

Privacy was een heikel punt voor de vorsten en andere hoge edelen op kastelen en buitenplaatsen. Willem III beschikte op Het Loo over drie kabinetten. Waar Het Loo

¹⁹ A.J. Gevers en A.J. Mensema, *Over de hobbelde bobbelde Heyde. Andries Schoemaker, Cornelis Pronk en Abraham de Haen op reis door Overijssel, Drente en Friesland in 1732* (Alphen aan de Rijn, 1985) 148-149.

95

De havezate Egede (pen en aquarel, Cornelis Pronk, 1732; coll. Stedelijk Museum, Zwolle)

als jachtslot diende en als een plek waar de stadhouder-koning meer privacy kon genieten dan aan het hof in Den Haag of in Whitehall in Londen, zo functioneerde het kabinet binnen dit jachtslot net zo goed als een plek waar hij zich kon terugtrekken. Maar noch het jachtslot, noch het kabinet bood soelaas: er bleven bezoekers komen. Vandaar dat wel wordt gesproken van een ‘inflation of privacy’: het ene kabinet was weliswaar meer privé dan het andere, uiteindelijk ging het om een immer verschuivende horizon.²⁰

Het is niet zo dat bewoners van kastelen en paleizen zich pas vanaf de achttiende eeuw in sterke mate gehinderd voelden door pottenkijkers. De ‘vlucht’ van een kabinet naar een intiemer kabinet heeft haar oorsprong in het vertrek van de familie uit de grote zaal in de late middeleeuwen – de eerste verwijdering van adellijke eigenaren van hun bezoek.²¹ Hoewel de middeleeuwse grote zaal hiërarchisch was ingedeeld met

²⁰ H. Ronnes, *Architecture and élite culture in the United Provinces, England and Ireland, 1500-1700* (Amsterdam, 2006) 144.

²¹ Dit is voor Engeland zeer uitvoerig besproken in M. Girouard, *Life in the English country house. A social and architectural history* (Londen, 1978). In de Lage Landen werd de grote zaal ook meer en meer verlaten ten faveure van verschillende meer private ruimtes; H. Ronnes, ‘An archaeology of the noble house.

een zijde waar de adellijke eigenaar of eigenaren met hun entourage zaten en een andere kant waar het lagere volk plaatsnam, was de zaal bij uitstek een publieke ruimte waar zaken werden gedaan en werd gefeest en gegeten. Niet geheel ten onrechte stelt Adrian Tinniswood in *The polite tourist* – een van de zeldzame monografieën over de musealisering van kastelen en buitenplaatsen – dat de toestroom naar Engelse kastelen in deze vroege periode alles te maken had met middeleeuwse gastvrijheid.²² De ‘vlucht’ van de adellijke bewoners uit de zaal toont echter aan dat deze gastvrijheid niet oneindig was en er ook in deze tijd al grenzen werden gesteld aan de openbaarheid van het adellijke huis of kasteel voor derden. Vanaf de late middeleeuwen ontstonden meer en meer ruimtes achter de zaal waarin slechts een select gezelschap welkom was.

Twee ontwikkelingen waren van invloed op de toestroom van mensen naar kastelen en buitenplaatsen in de zestiende en zeventiende eeuw. Het gaat hier om de al genoemde Grand Tour en de groeiende populariteit van werken van geografen, chroniqueurs en antiquaren, die een stimulerende invloed hadden op het bezoek aan kastelen, ruïnes en paleizen die ze voor het voetlicht brachten.²³ Michel Montaigne stelde al eind zestiende eeuw dat de reiziger moest leren van de mensen die hij onderweg tegenkwam en zijn ogen goed de kost moest geven.²⁴ De wereld, inclusief de residenties van de adel, werd nu met nieuwsgierigheid bejegend. In de Engelse koninklijke paleizen hadden bedienden al als bijkomstige taak het rondleiden van bezoekers gekregen. Tinniswood merkt op dat Thomas Platter op Hampton Court binnen werd rondgeleid door een gids en buiten door de tuinman. Ook het informele systeem van betaling voor deze tours wordt door Platter en anderen genoemd, compleet met klachten over de gevraagde hoeveelheid fooi.²⁵

Gedurende de zeventiende en vooral de achttiende eeuw nam het aantal reizigers gestaag toe. Het was ook in de achttiende eeuw dat de enfilade achterhaald raakte. In plaats daarvan ontstond een huis waarin de gang een belangrijke plaats innam – de gang die gastheren en – vrouwen in staat stelde kamers over te slaan bij een rondleiding.²⁶ Het adellijke huis werd tegelijkertijd minder publiek en meer privé. Zo werd de leefruimte van het personeel nu duidelijker fysiek gescheiden van die van de bewoners. Deze ontwikkeling van de plattegrond van de buitenplaats en de veranderende wooncultuur had invloed op de openbaarheid van de kastelen en buitenplaatsen voor geïnteresseerde voorbijgangers of doelbewustere toeristen. Dat wil zeggen: het pa-

The spatial organisation of 15th- and 16th-century castles and country houses in the Low Countries and the privacy debate’, *Medieval and modern matters*, III (2012) 135-163.

22 A. Tinniswood, *The polite tourist. Four centuries of country house visiting* (1989; Londen, 1998).

23 Ibidem, 35-37.

24 W. Williams, ‘Rubbing up against others. Montaigne on pilgrimage’, in: J. Elsner en J.P. Rubiés, ed., *Voyages and visions. Towards a cultural history of travel* (Londen, 1999) 101-123.

25 Ibidem, 24-37.

26 De gang was tot het einde van de achttiende eeuw voornamelijk in gevangenissen te vinden; M. Jarzombek, ‘Corridor spaces’, *Critical inquiry*, XXXVI (2010) 728-729. Tegelijkertijd is het zo dat in de periode voorafgaand aan de enfilade de gang wel bestond, voornamelijk in de vorm van een galerij.

leis en de buitenplaats werden ontoegankelijker op het moment dat de toestroom van bezoekers groter werd. En dit was niet toevallig. Deze grotere toestroom had onder meer te maken met een veranderend waarderingssysteem. De 'esthetische revolutie' en een nieuwe kijk op de natuur had een aanzuigende werking tot gevolg: wandelen in het groen (in eerste instantie met name in de parken van buitenplaatsen) behoorde tot de meest geliefde bezigheden van de gegoede klassen in de achttiende eeuw.²⁷

Het omslagpunt in de musealisering van de buitenplaats wordt voor Engeland rond 1770 gesitueerd. De informele ontvangst van geïnteresseerden voldeed niet langer.²⁸ De grote vraag naar bezoeken leidde tot vroege, opvallend moderne vormen van museale gebruiken. Dit was bijvoorbeeld het geval in Horace Walpoles extravagante Strawberry Hill. Toen de graaf zich in de vroege jaren 1770 overspoeld zag met bezoekers uit het nabijgelegen Londen en elders, gaf hij opdracht aan zijn huishoudster om groepen bezoekers rond te leiden, maar alleen als ze haar een toestemmingsbriefje van zijn hand konden tonen.²⁹ In 1774 liet hij toegangskaartjes drukken, inclusief huisregels en verkrijgbaar op schriftelijk verzoek. Aan de andere kant van het spectrum waren er huiseigenaren die hun deuren als reactie op de toestroom permanent sloten voor bezoekers. Zoals we straks zullen aantonen, voltrok dit proces zich in Nederland, net als in Engeland, zeer geleidelijk. De eeuwenlange onderhandeling tussen aristocratische bewoners van de buitenplaats en de groeiende en uit steeds meer sociale geledingen bestaande groep bezoekers resulteerde in een ongelijkmatige institutionalisering die bovendien verschilde per land, streek en zelfs per buitenplaats. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw was er sprake van volwaardige kasteel- of buitenplaatsmusea.

97

Gidsen en gidsjes, eind achttiende, eerste helft negentiende eeuw

Het Loo mocht zich in de achttiende eeuw verheugen in een enorme toeristische belangstelling. Reizigers werden op hun beurt getrakteerd op een uitgebreide tour. Bezoekers schreven dat ze vrijwel alle kamers van Het Loo te zien kregen.³⁰ In de tuin werd vaak urenlang gewandeld, niet zelden onder begeleiding van de tuinman.

Een van de eerste 'brochures' die paleizen, buitenplaatsen of kastelen aanprezen, verscheen in de jaren 1780. Het ging om de herdruk in boekjesvorm van de prenten van Romeyn de Hooghe van Het Loo uit de late zeventiende eeuw. In 1784 werd de

²⁷ A. Heumakers, *De esthetische revolutie* (Amsterdam, 2015).

²⁸ Tinniswood, *The polite tourist*, 92: 'In the past, allowing access to one's home and collections had grown up within the secure framework provided by medieval conventions of hospitality and good housekeeping, [but] it was becoming obvious by the 1770s that such an informal approach would have to be modified, as the craze for visiting country houses grew.'

²⁹ H. Walpole, *Correspondence*, ed. W.S. Lewis (42 dln.; Oxford, 1937-), XXV, 423.

³⁰ Groninger Archieven (GA), Familiearchiefen (FA) Van Bolhuis, Arkema en Van Zeeburgh, inv.nr. 53, journaal van de reizen van Abel Eppo van Bolhuis, 1693; Stadsarchief Amsterdam (SA), FA Brants, inv.nr. 168, 'Beschrijving van een gelders rijssie gedaan met Mijnheer en Mevrouw Roos en mijn vader, 1763'.

grond onder Willem V's voeten in Den Haag te heet als gevolg van politieke onrust en vertrok hij naar Het Loo. Zijn komst leidde tot een toename van het aantal bezoekers en dit was waarschijnlijk weer de oorzaak dat de prenten van De Hooghe werden gebundeld in een handzaam boekje. In de inleiding wordt benadrukt dat het 'erfgoed' van bouwheer stadhouder Willem III vrijwel ongewijzigd was gebleven.³¹ Het verschijnen van het boekje luidde de definitieve musealisering van Het Loo in – een ontwikkeling die echter nog het grootste gedeelte van de negentiende eeuw zou duren.

Zoals eerder genoemd werd in deze tijd op Strawberry Hill een systeem van kaartverkoop ingesteld.³² In veel gevallen echter bleef het informele systeem van de aanbevelingsbrieven *usance*. Dat gebruik was voor de meeste auteurs van reisverslagen te vanzelfsprekend om te vermelden, niettemin getuigen sommigen wel degelijk op een indirecte manier van dit gebruik. Dit is bijvoorbeeld het geval in het verslag van Cornelis van Lennep van zijn bezoek in 1775 aan verschillende Brabantse buitenplaatsen en het paleis van Tervueren bij Brussel. Pas in beschrijving van een etentje in Brussel met de minister van de Republiek en een ambassadeur schrijft hij dat hij hen bedankte voor hun aanbevelingsbrieven en wordt duidelijk hoe Van Lennep zijn reisgezelschap door de vele sluizen en de stadspoort heen loodste.³³

Over het algemeen kan uit de bronnen worden geconcludeerd dat de Republiek net als de rest van continentaal Europa achterliep op Engeland. Daarvoor is een aantal verklaringen te geven. Allereerst was het Verenigd Koninkrijk in de achttiende eeuw simpelweg voortrekker op velerlei culturele gebieden, hetgeen zich onder meer uitte in de anglomanie die het vasteland in zijn greep hield. Daarbij kwam dat de Nederlanden politieke onrust kenden, omdat de Republiek bij verschillende oorlogen betrokken was, zoals de desastreus verlopen Vierde Engelse oorlog van 1780-1784. De komst van Napoleontische legers naar het noorden betekende tevens een massale vlucht van de adel uit hun residenties, die in groten getale te koop werden aangeboden of gesloopt.³⁴

Niettemin is ook voor Nederland een toenemende institutionalisering van het bezoek aan Nederlandse buitenplaatsen aanwijsbaar. Hoewel hier in de behandelde periode geen reisgids werd geproduceerd die kon concurreren met de twee giganten Murray en Baedeker, werden er voor het eerst een paar gidsen geproduceerd die (kunst)historische en praktische informatie met betrekking tot attracties combineer-

31 J.R. ter Molen, *'t Konings Loo. Een serie prenten met gezichten van Paleis Het Loo en zijn tuinen, vervaardigd door Romeyn de Hooghe en omstreeks 1695 voor het eerst uitgegeven* (Alphen aan den Rijn, 2007) 17, 81-82.

32 Tinniswood, *The polite tourist*, 92-94.

33 SA Amsterdam, FA Van Lennep, inv.nr. 128, Cornelis van Lennep, 'Dagboekje van een reisje door Brabant en andere streken', 1775.

34 Hoewel gedurende de hele achttiende en negentiende eeuw honderden buitenplaatsen werden aangeboden in de *Oprechte Haarlemse Courant*, de *Rotterdamse Courant* en andere periodieken, neemt het aantal advertenties met grofweg dezelfde inhoud toe tegen het einde van de achttiende eeuw. Zie bijvoorbeeld 'Uit de hand te hoop (sic), een welaangelegde Buitenplaats, gelegen aan den Rhyn', *Rotterdamse courant*, 19 sept. 1795.

den. Het in 1821 gepubliceerde *Algemeen Reisboek door het Koninkrijk der Nederlanden* bevat gegevens over het vervoer naar de attracties en de afstanden, maar de nadruk ligt nog sterk op de geschiedenis: deze wordt uitgebreid en in ondoordringbaar proza uit de doeken gedaan.³⁵ Abraham van der Aa's *Nederland. Een handboek voor reizigers door ons vaderland*, en Pieter Witkamps *Gids voor reizigers door Nederland*, beide uitgebracht in de late jaren 1840, lijken een stuk meer op de Murrays en Baedekers en zijn volwaardige reisgidsen in de huidige zin van het woord.³⁶ Kastelen en buitenplaatsen spelen over het algemeen een bescheiden rol in deze gidsen, die de nadruk leggen op de steden in Holland. Alleen de Oranjeverblijven en Gelderse buitenplaatsen krijgen meer aandacht.³⁷ Ook de eerste brochures van meer bescheiden Nederlandse kastelen en buitenplaatsen verschenen in deze periode.

Heel belangrijk voor de ontwikkeling van de buitenplaats tot 'protomuseum' was de opkomst van de vaste rondleider in en rond het huis. Door bestudering van vermeldingen van deze personages in reisverslagen is de codificatie van gebruiken en de voortdurende dialoog tussen gastheer en bezoeker goed te volgen. In de meeste reisverslagen blijkt overigens slechts tussen de regels door dat men werd rondgeleid. Het verslag van een tochtje naar Het Loo dat de Groningse advocaat Abel Eppo van Bolhuis eind zeventiende eeuw ondernam, toont aan dat er mensen aanwezig waren die hem en zijn gezelschap informeerden over de verschillende vertrekken. Waarschijnlijk liet een huishoudster de geïnteresseerden het interieur zien.³⁸ De beroemde verzamelaar en kunstkenner Zacharias Conrad von Uffenbach, die ruim tien jaar na Joseph Shaw naar het Loo reisde en uit wiens verslag blijkt dat de toestand op weg naar het paleis in die jaren niet verbeterd was, noemt de 'Gärtner' die hem over de tuin vertelde.³⁹

In principe kon iedere persoon met kennis over de tuinen en kamers van buitenplaats of kasteel als gids dienen. Bronnen uit de achttiende en negentiende eeuw maken melding van gidsen die door reizigers werden ingehuurd in de herberg of het hotel en vervolgens meereisden naar de plaats, en noemen daarnaast gidsen die al op de buitenplaats aanwezig waren, zoals de hierboven genoemde tuinman. Hun taak had verschillende benamingen: soms sprak men over een *lacquay de place* of *valet de place*, maar veel vaker droeg de functie een benaming uit het jargon van de Grand Tour en

35 *Algemeen reisboek door het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam, 1821).

36 A.J. van der Aa, *Een Handboek voor Reizigers door ons Vaderland* (Amsterdam, 1849); P.H. Witkamp, *Gids voor reizigers door Nederland* (Amsterdam, 1847).

37 Voor een analyse van de aandacht die Murray en Baedeker in deze tijd voor Nederlandse buitenplaatsen, kastelen en paleizen hadden, zie: C. Taudin Chabot, 'Bij het bezoek van Honderden en Duizenden' (ongepubliceerde masterscriptie, Universiteit van Amsterdam, 2015).

38 GA, FA Van Bolhuis, inv.nr. 493, Journaal van de reizen van Abel Eppo van Bolhuis, 1693.

39 Z. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch niedersachsen Holland und Engelland* (3 dln.; Frankfurt-Leipzig, 1753-54), III, 375.

werd de gids *cicerone* genoemd.⁴⁰ De figuur van de *cicerone*, zoals hij of zij – uit de bronnen komt naar voren dat ook vrouwen de functie van gids vervulden – uit Engeland was komen overwaaien in de tweede helft van de achttiende eeuw, maakte deel uit van de klassieke entourage van de Grand Tour.⁴¹ Adellijke jongelingen hadden naast een persoonlijke leraar of begeleider (in het Engels een *bear-leader*) ter plaatse de keus uit min of meer geleerde gidsen die de reisbestemmingen tegen betaling van commentaar en achtergrondinformatie voorzagen.⁴² In de negentiende eeuw kwam in plaats van de persoonlijke leermeester de *courier* – een gids die meereisde, korting bedong in hotels en restaurants en de talen van de bezochte landen vloeiend sprak.⁴³ Op stedentrips werd ook wel van een gids ter plekke gebruik gemaakt die het gehele verblijf (of een aantal dagen) met de reizigers optrok.⁴⁴ Verreweg de meeste reizigers konden zich geen permanente gids permitteren of meenden dat het gebruik ervan de blik op en de ervaring van het vreemde vertroebelde en maakten alleen gebruik van de diensten van *cicerones*.⁴⁵ Dat kon in het geval van een kasteel of buitenplaats ieder personeelslid zijn: huishoudster, knecht, tuinman of poortwachter (zoals de beroemde *beefeaters* in de Tower van Londen). Doorgaans viel het voorrecht toe aan het staflid met het meeste gezag. Rondleiden was een voorrecht, omdat de rondleiding steevast werd afgesloten met een ‘fooytje’ – soms de enige inkomstenbron die de staf had naast kost en inwoning.⁴⁶ De gids moest bovendien beschikbaar zijn om de attracties van de buitenplaats (de tuinen en zalen) toegankelijk te maken voor het publiek.

Maar dat reizigers aan de poort verschenen, betekende niet vanzelfsprekend dat zij ook welkom waren. Dat hing af van de aan- of afwezigheid van de familie, de al genoemde status van de bezoeker, de andere werkzaamheden van het personeel en eventueel ingestelde openingstijden. Doorwerth kon vóór 1820, toen het kasteel

40 De vroegste vermelding van het begrip in het KB-krantenarchief Delpher (waarin 10 procent van alle historische kranten ondergebracht zijn) stamt van 1806, in een beschrijving van een reis naar Italië; *Koninklijke Staats-courant*, 21 juni 1806.

41 Zo schrijft F. Trollope, *België en het westen van Duitsland, in het jaar 1833. Naar het Engelsch Mistress Trollope* (Haarlem, 1835) 23-27: ‘een schoon meisje, met zwarte oogen, liet ons de appartementen [van Kasteel Baden] zien. Zij was wezenlijk eene zeer kundige Cicerone, zoo dat wij ons zeer aangenaam met haar onderhielden.’ Niettemin schrijft het *Algemeen Handelsblad*, 21 okt. 1927 over ‘de eerste vrouw in Duitsland die als reisgids optreedt’ dat zij een ‘bekoorlijke cicerone’ was.

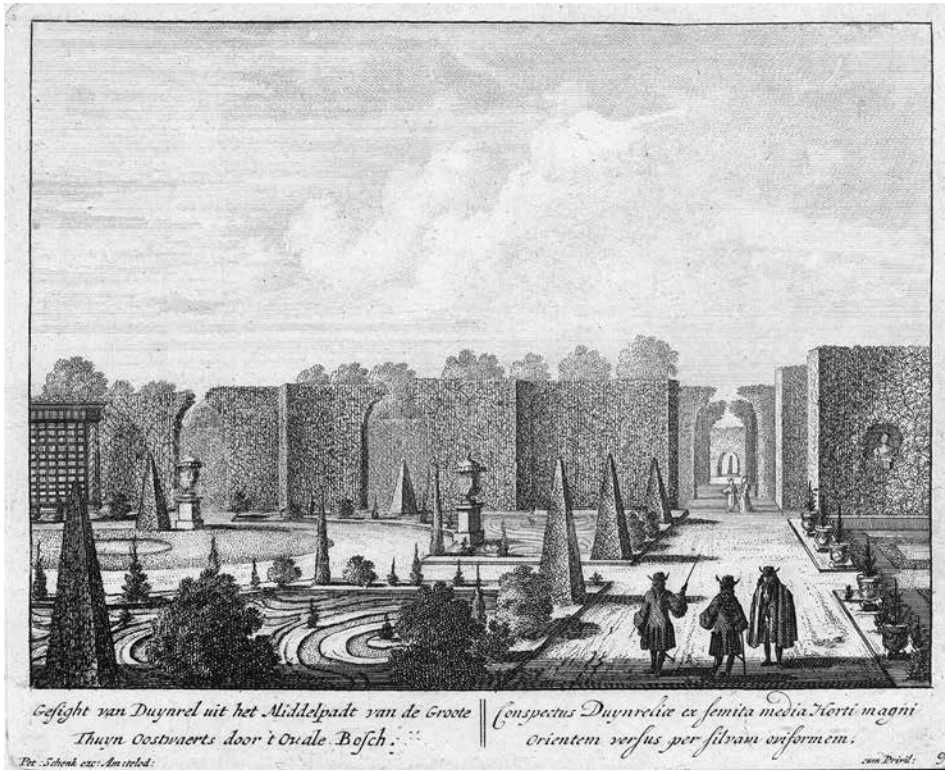
42 E. Chaney, *The evolution of the Grand Tour. Anglo-Italian cultural relations since the Renaissance* (New York, 1998) xvi.

43 De *couriers* die meereisden met schrijvers als Mark Twain en Charles Dickens brachten hun beroepsgroep grote faam, omdat hun werkgevers veelvuldig over hun kleurrijke persoonlijkheden schreven; R. Mullen en J. Munson, *The smell of the continent. The British discover Europe* (Londen, 2009) 127.

44 W. Koning, ‘Een “bijna onbereikbare stralenkrans van vreugde en weelde”. Betrokkenheid en distantie in de Parijse stadsverkenningen van jonge Amsterdamse elitezones, ca. 1850’, *De Negentiende Eeuw*, XXXVII (2013) 297-301.

45 Ibidem.

46 In negentiende-eeuwse reisgidsen wordt reizigers naar Frankrijk een tarief van zeven frank per dag aangeraden, Trollope geeft de ijverig vertellende huishoudster een *half crown*; Mullen en Munson, *The smell of the continent*, 136; Trollope, *België*, 27.

101

Gezicht op de tuin en het ovale bos van de buitenplaats Duinrell (ets, anoniem, 1675-1711, uitgave door Pieter Schenk; coll. Rijksmuseum, Amsterdam)

leegstond, met een ‘vergunning’ (een aanbevelingsbrief) worden bekeken. Toen het vanaf 1820 weer werd bewoond, was een bezoek ‘onder geleide van den portier’ mogelijk. Maar als de portier geen zin had om een rondleiding te geven of de bezoekers hem niet aanstonden, bleef het huis op slot.⁴⁷

In de loop van de tijd kregen de *cicerones* steeds meer concurrentie van de (geprofessionaliseerde) reisgids. De reisgidsen werden zelfs vaak voor het gemak onder dezelfde noemer geschaard als menselijke gidsen. In de *Koninklijke Courant* werd in 1807 gesproken van een ‘werkje, hetwelk zeer fraaij geschreven, en met leerzame aantekeningen verrijkt is’ en dat voortaan aan alle vreemdelingen ‘tot Cicerone verstreken’ zou worden.⁴⁸

⁴⁷ Taudin Chabot, ‘Bij het bezoek van Honderden en Duizenden’, 40-41.

⁴⁸ *Koninklyke courant*, 21 febr. 1807.

Zelfs in Engeland vertoonden alleen kastelen van de koninklijke familie en de hoge adel in de late achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw een museale, ge-institutionaliseerde infrastructuur. De Tower of London kreeg met zo veel toeloop te maken dat er een maximum werd gesteld aan de grootte van de groepen die per keer de Tower betraden. Er waren gedrukte brochures voorhanden en er bestond voor bezoekers een vast omlijnd parcours waarbij men onder toezicht stond van rondleiders of werd gadegeslagen door wat men suppoosten zou kunnen noemen.⁴⁹ In de eerste helft van de negentiende eeuw was het al mogelijk om een kaartje voor Windsor Palace in Londen te kopen.⁵⁰ In verslagen van Nederlandse reizigers naar Blenheim worden openingstijden genoemd: Blenheim was bijvoorbeeld elke zondag dicht.⁵¹ Opvallend zijn de verhalen over een specifieke gids: de tuinman. De Nederlandse toerist Samuel van den Bergh, in het dagelijks leven drogist en dichter, bezocht rond 1850 een buitenplaats nabij Portsmouth in Engeland. Na het tonen van zijn aanbevelingsbrief kreeg hij een rondleiding van de tuinman, een 'gentleman in voorkomen' en een 'geleerde in zijn vak'.⁵² Van den Bergh schrijft verder dat de tuinman ook beter op de hoogte was van literatuur dan menig Nederlands landhuisbezitter.⁵³ Rond dezelfde tijd werd ook de tuinman van Het Loo als 'geleider' hoog geacht.⁵⁴

Reizigers die zich over Het Loo uitlieten, noemden met enige regelmaat de tuinman. Blijkens een aantal reisverslagen had deze de gewoonte om plotseling de cascade aan te zetten, waardoor nietsvermoedende bezoekers nat werden – een grapje dat wel werd gewaardeerd.⁵⁵ Zoals al bleek uit Von Uffenbachs reisverslag over Het Loo verstrekke de tuinman van Het Loo – hoewel in verslagen eveneens wordt opgemerkt dat hij buitengewoon druk was – ook informatie aan mensen die de tuin bezochten.⁵⁶ De tuinman is een bekend fenomeen in de Europese reisliteratuur. Hij was de meest gewaardeerde onder de gidsen. Het ging niet om een gewone arbeider of werknemer, maar om een kenner, een vakman, bijna een kunstenaar. Hoewel – zoals we nog zullen zien – de reputatie van andere gidsen in de loop van de tijd steeds slechter werd, bleef de tuinman een gewaardeerde rondleider.

Halverwege de negentiende eeuw namen de verhalen over gidsen, tuinmannen en *cicerones* snel in aantal toe. Dat ligt wellicht gedeeltelijk aan de toename van het bron-

49 Zie bijvoorbeeld: P. Camper, 'Camper's reisjournalen 1748-1785', in: B. Nuyens, ed., *Opuscula selecta neerlandicorum de arte medica* (Amsterdam, 1939) 82.

50 F. Rethaan Macaré, *Londen en de wereldtentoonstelling of veertien dagen in de hoofdstad van Groot-Brittannië in den Jahre 1851* (Houten, 1852) 79.

51 SA Amsterdam, FA Luden, inv.nr. 12, Jacob Hendrik Luden, 'Reis door England' (1823).

52 S.J. van den Bergh, *Mijn uitstapen naar Engeland in de lente van 1854* (Arnhem, 1855).

53 Ibidem.

54 J.L. van der Vliet, *Merkwaardigheden der letterkunde en geschiedenis van den dag, voor de beschaafde wereld* ('s-Gravenhage, 1847) 366.

55 'Beschrijving van een gelders rijssie'.

56 Von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen*, 372-377.

nenmateriaal.⁵⁷ Een en ander wijst echter ook op een gewinning aan de buitenplaats als bestemming, inclusief min of meer vaststaande regels en gebruiken. Zo snel als de term *cicerone* gemeengoed werd, zo rap volgden daarop de spottende connotaties. De gids werd steeds beschreven als een karikaturale wijsneus of een eindeloos doorratelende rondleidster. De wortel van die spot was overigens al aanwezig bij de vroegst bekende Engelse auteurs die de term gebruikten. Alexander Pope sprak begin achttiende eeuw met een smalende toon over zijn gids: 'one of my amusements has been writing a poem, part of which is to abuse travelling. (...) An Army of Virtuosi, Medallists, Ciceronis, Royal Society Men (...) will encompass me with fury (...) the age of Cicero and Virgil has unhappily metamorphosed into an age of ciceroni and virtuosi.'⁵⁸

Redenen daarvoor waren het opdoemende anti-toerisme, dedain voor de Grand Tour en de 'macaronis' (*grand tourists* vernoemd naar het Italiaanse voedsel) in het bijzonder. De Grand Tour raakte uit de mode: wat eerst gold als een adembenemend summum van educatie en fijnzinnigheid, raakte gedurende de achttiende en vroege negentiende eeuw omgeven met ironie, en later minachting. Niets representeert die wending zo goed als de omslag in de waardering voor macaroni's: deze *grand tourists* werden in Engeland het symbool van een overdreven verfijnde smaak, het archetype van de zijige, nutteloze dandy. De afkeer die Pope al in de achttiende eeuw te berde bracht, verspreidde zich langzaam maar zeker, parallel met het verdwijnen van de exclusiviteit van dat aspect van het reizen. Sentimenten van anti-toerisme zijn te vinden in veel reisverslagen, wanneer auteurs hun lezers aanraden om toch vooral het gebaande pad links te laten liggen, en de minder bekende plaatsen te bezoeken.⁵⁹

Samuel van den Bergh was niet onder de indruk van zijn gids in Windsor Castle. Zijn *cicerone*, zo schrijft hij, was een 'wandelende vademecum', onbeleefd en met een rammelende tong.⁶⁰ Zoals vele anderen beklagde hij zich over de snelheid waarmee hij door de kamers werd gejaagd. Rond dezelfde tijd liet Johannes Kneppelhout zich door een schildwacht rondleiden door het vervallen kasteeltje van een megalomaan Duits minivorstendom. In een humoristisch en later gecensureerd relaas beschrijft hij hoe hij zijn lachen nauwelijks in kon houden om een schildwacht, die werkelijk geloofde dat de 'bouwval' door de Romeinen gebouwd was. De rondleider, 'de goedige soldaat' en 'eene parodie van het Vatikaan' is een speelbal voor de spot van Knepp-

57 Door de versoepelde wetgeving ten aanzien van het dagbladzegel in 1843 en 1866, werd drukwerk goedkoper en konden uitgevers meer aandacht aan reisverslagen besteden; M. Schneider en J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydighe' tot dagblad* (Baarn, 1986) 179-181.

58 A. Potkay, *The fate of eloquence in the age of Hume* (New York, 1994) 120.

59 J. Buzard, *The beaten track. European tourism, literature, and the ways to 'culture', 1800-1918* (Londen, 1993) 4, vat het fenomeen van het anti-toerisme als volgt samen: 'If there is one dominant and recurrent image in the annals of the modern tour, it is surely that of the beaten track, which succinctly designates the space of the touristic as a region in which experience is predictable and repetitive, all cultures and objects mere touristy self-parodies'.

60 Van den Bergh, *Mijn uitstapjes naar Engeland in de lente van 1854*, 184.

pelhout.⁶¹ Uiteindelijk kreeg de auteur zo de slappe lach dat hij vluchtte naar de uitgang, achtervolgd door zijn gids die een fooi wilde. Het topos van de inhalige (of is het simpelweg: wanhopige?) cicerone die bezoekers op de hielen zit voor zijn beloning, kenmerkt de latere negentiende-eeuwse bronnen.⁶² Daarbij kwam nog dat de min of meer geleerde reiziger zich niet altijd van harte liet onderwerpen aan de superieure kennis van iemand van mindere stand: het was de gewoonte van de doorgaans gegoede auteurs om *entre nous* op licht paternalistische toon over mensen uit lagere klassen (en buitenlanders) te spreken. De taak van het uitleggen van ingewikkelde zaken valt in veel reisverslagen toe aan de oudste heer van het gezelschap, doorgaans ten behoeve van de vrouwelijke medereizigers.⁶³

De belangrijkste reden waarom de *cicerones* aan een vrije val bezig waren, was gelegen in het feit dat zij niet langer personen waren die deuren openden, maar *gatekeepers* werden en de bezoekers frustrerden door hen de toegang tot de meeste vertrekken te ontzeggen. Het was een paradoxale ontwikkeling: de gids met sleutelbos die traditioneel het kasteel en haar vertrekken voor bezoekers opende, werd de persoon die toeristen de toegang belette. Tekenend is het voorbeeld van het bezoek van W.H.J. baron van Westreenen aan Windsor Palace in de jaren 1830. De particuliere appartementen van Windsor Palace werden door een, zoals de baron het noemt, 'fatsoenlijk netgekleed jongemeisje' getoond. Daarnaast kregen Van Westreenen en zijn gezelschap een 'particuliere orde (...) (*die slechts zelden verleend wordt*)' van Lord Chamberlain, hertog van Devonshire, om de Private Apartments te bezoeken.⁶⁴ De meeste bezoekers kregen een gemusealiseerd kasteel te zien, waar vertrekken niet voor bewoning ingericht waren, maar voor toeristische consumptie. De adellijke be-

61 J. Kneppelhout, *Verhalen* ('s-Gravenhage, 1846) 56-59.

62 Uitzonderlijk vaak wordt Blenheim genoemd. 'At Blenheim', schreef bijvoorbeeld Louis Simond in 1835, '[we were] overtaken by a gardener, who came after us *au grand galop*, mounted on an ass, to direct our admiration to particular spots (all tame enough) and get his 2s. 6d. On the limits of his jurisdiction, the park, he delivered us over to another cicerone, an old servant, who descanted on the architecture (...) He committed us to the charge of another domestic, our fifth guide, who opened to us a small theatre (...) a sixth man took us round the pleasure grounds (...) the seventh guide was a coxcomb of an upper servant, who hurried us through the house.' Uiteindelijk is de bezoeker een klein vermogen van negentien shillings kwijt aan zijn legertje gidsen; L. Simonds, *Journal of a tour and residence in Great Britain, during the years 1810 and 1811, by a French traveller* (Edinburgh, 1815). Overigens was Horace Walpole ook hier zijn tijd ver vooruit: hij klaagde al in de achttiende eeuw dat hij alleen nog zijn geslonken fortuin zou kunnen redden door met zijn huishoudster te trouwen, en aldus kon delen in haar veronderstelde rijkdom, verdiend aan fooien over de rug van haar werkgever; Walpole, *Correspondence*, XXXIII, 411.

63 In veel reisverslagen speelt het mannelijke gezinshoofd ook de rol van reis Leider. Vrouwen stellen zich in reisverslagen, ook die van hun eigen hand, vaak bescheiden op tegenover hen. Zoals in het verslag van Marguerite Madeleine Boissevain, die in 1856 schreef hoe 'boontje' (waarschijnlijk haar neef Gideon Jeremie Boissevain, 1796-1875) hun de stad rondleidde, en het relaas van A. M. Crommelin-Wolterbeek, die beschrijft hoe haar zoon August regelmatig zijn kennis ten toon spreidt in het bijzijn van gidsen. SA, FA Boissevain, inv.nr. 394, 7-8; SA, FA Crommelin, inv.nr. 55, 'Verslag van een reis naar Engeland door A.M. Crommelin-Wolterbeek', 29, 31.

64 D. van Velden, *Journal van W.H.J. Baron van Westreenen van zijn reizen naar Londen, Cambridge en Oxford in de jaren 1834 en 1835* (Den Haag, 1972) 41 (nadruk van de auteur).

105

Reisgezelschap voor een herberg bij avond (tekening, Nicolaes Aartman, 1758; coll. Rijksmuseum, Amsterdam)

woners hadden deze ruimtes, *front stage*, opgeofferd om in de rest van het paleis of huis, *back stage*, te kunnen wonen.⁶⁵ Slechts in uitzonderlijke gevallen – wanneer hij belangrijk genoeg was om voor regulier bezoek door te kunnen gaan – drong de bezoeker door tot dit privédomein. Meestal, echter kreeg een toerist nu een ‘staged authenticity’ voorgeschoteld.⁶⁶ Ogenschijnlijk kreeg hij een inkijkje in het leven op de buitenplaats; in de realiteit waren ze getuigen van een knap staaltje poppenkast.

Institutionalisering, midden negentiende tot laat negentiende eeuw

In de ons bekende reisverslagen van Nederlandse bezoekers aan Hampton Court werden aanvankelijk geen openingstijden of brochures genoemd. Samuel van den Bergh deed dat wel in zijn verslag van bezoek in 1854 aan het paleis.⁶⁷ Hij moest wachten tot

⁶⁵ In navolging van E. Goffman, *The presentation of self in everyday life* (Edinburgh, 1959), die vanuit een dramaturgische perspectief onderscheid maakte tussen het authentieke dat verscholen was ‘back stage’, en het niet-authentieke dat zichtbaar was ‘front stage’, muntte D. MacCannell, *The tourist. A new theory of the leisure class* (1976; California, 1999), het concept ‘staged authenticity’ dat hij toepaste op het verschijnsel toerisme.

⁶⁶ MacCannell, *The tourist*, passim.

⁶⁷ Van den Bergh, *Mijn uitstapen naar Engeland in de lente van 1854*, 92.

twee uur; pas dan zou het paleis opengaan, zo las hij op een deur. Later verwonderde hij zich erover dat niemand hem Wolseys zaal had aangewezen. Pas bij thuiskomst in Londen las hij in de catalogus over deze mooie ruimte. E. Troosting, een andere reiziger naar Engeland, schreef in 1849 dat velen nabij het kasteel Kenilworth 'er eene kostwinning van maken, om den vreemdeling daarin rond te leiden – kleine boekjes, die de geschiedenis van Kenilworth bevatten, of platen, die er betrekking op hebben, te verkopen'.⁶⁸ Ook in Nederland werden museale praktijken als het vaststellen van openingstijden en vervaardigen van brochures nu gebruikelijk. Het onderzoek van Taudin Chabot naar de musealisering van kasteel- en buitenplaatsmusea toont de toenemende institutionalisering van Doorwerth en Valkenburg. Baron Van Brakell, eigenaar van Doorwerth, liet in 1840 een weg aanleggen die het kasteel moest verbinden met de Rijksstraatweg (bij Heelsum), zodat het eenvoudiger werd voor dagjesmensen om het landgoed te bereiken. Een aantal jaren later werd de weg verlengd tot aan station Wolfheze. Weer een paar jaar later (in 1847) werd de eerste brochure uitgegeven van Doorwerth, waarin vooral wandelroutes beschreven staan.⁶⁹ Hoewel het kasteel bezocht kon worden, ging het bij de musealisering uiteindelijk meer om de tuinen en het landgoed dan om het interieur van het gebouw. Ook voor Valkenburg geldt dat de institutionalisering van de ruïne rond het midden van de negentiende eeuw een vlucht nam. Tot 1863 was Valkenburg vrij toegankelijk geweest, daarna niet meer. Als men de ruïne wilde zien, moest men een sleutel ophalen bij een wachtershuisje aan de voet van de berg; vandalisme zou ertoe hebben geleid dat toezicht noodzakelijk werd geacht. Vanaf de jaren tachtig verscheen een stortvloed aan brochures over het kasteel en over het Geuldal (met daarin ook veel aandacht voor de ruïne). In 1890 (wellicht al enkele jaren eerder) was er voor het eerst sprake van entreegeld: dat bedroeg tien cent.⁷⁰

Deze ontwikkelingen met betrekking tot de museale infrastructuur van buitenplaatsen, kastelen en ruïnes, kan worden gezien tegen het licht van de meer algemene ontwikkeling van museumtoerisme. In 1876 werd de eerste Nederlandse reisorganisatie, Lissone & Zoon, opgericht, in 1883 de voorloper van de ANWB Toeristenbond, en in 1885 de eerste Vereniging voor Vreemdelingenverkeer (VVV).⁷¹ Laatstgenoemde bureaus hadden als doel toerisme in een specifieke stad of streek te bevorderen. Het gevolg daarvan was dat de interesse voor kastelen en buitenplaatsen toenam. Ook op een andere manier hadden VVV's invloed op de musealisering van kastelen en buitenplaatsen. Zo stuurde de VVV in Utrecht in het voorjaar van 1895 de eigenaren van kasteel De Haer een brief met het verzoek of het kasteel zou

⁶⁸ E. Troosting, *Veertien dagen in Engeland in 1849* (Dordrecht, 1851) 80.

⁶⁹ J.G.H. van der Dussen, *Gids door de heerlijkheid Doorwerth* (Arnhem, 1847), genoemd in Taudin Chabot, 'Bij het bezoek van Honderden en Duizenden', 38-39.

⁷⁰ Ibidem, 58-79.

⁷¹ A. Stegehuis, 'Met Lissone op reis!', *De negentiende eeuw*, XXXVII (2013) 331-354, heeft recentelijk een artikel gewijd aan Lissone & Zoon.

Blenheim Palace, 2011 (*commons.wikimedia.org*, foto Bjoern Eisbaer)

kunnen worden opengesteld voor geïnteresseerde toeristen en voorbijgangers.⁷²

In de tweede helft van de negentiende eeuw ging het proces van protomusealisering aldus over in daadwerkelijke musealisering. De dialoog tussen bewoner en bezoeker werd kunstmatiger en leek minder op een onderhandeling. Dat brengt ons nogmaals bij Het Loo. De herdruk van de prenten van Romeyn de Hooghe van het paleis aan het einde van de achttiende eeuw was niet primair bedoeld geweest om bezoekers te informeren. Er was veel eerder sprake van propaganda. Dat is niet verwonderlijk in een tijd dat de stadhouder het bijzonder moeilijk had. Elke verwijzing naar zijn beroemde en meer geliefde voorouder – in dit geval een verwijzing in de gedaante van een paleis en tuin – zou hem mogelijk kunnen helpen.⁷³ Het is opvallend dat vanaf de jaren 1840 een soort toeristische *fatigue* valt waar te nemen ten aanzien van

⁷² Het Utrechts Archief, Archief Huis en heerlijkheid De Haar.

⁷³ H. Ronnes, 'Lusthof Het Loo als nalatenschap. Vorstelijke smaak en nasmaak op een bedaagd buiten', *De Achttiende Eeuw*, XLII (2010) 47-72.

Het Loo als trekpleister. Op vergelijkbare wijze als in de eerste reisverslagen over het jachtslot spreekt J.D. te Winkel in 1826 over het aanschouwen van ‘het gehele paleis’, waarbij hij het heeft over grote spiegels op ‘bijna alle kamers’ en gouden pendules ‘op ieder kamer’.⁷⁴ Twintig jaar later spreken twee bezoekers aan het paleis, Paulus Nijhoff en A.W. Engelen, onafhankelijk van elkaar, op een geheel andere wijze over een bezoek aan Het Loo. Dat hun waardering voor de tuin van het paleis groter is dan het paleis zelf, valt wel te rijmen met een romantische fascinatie met het landschapspark. Hun tegenzin om het paleis van binnen te gaan bekijken kan echter niet op die manier worden verklaard. Nijhof schrijft:

Hebt gij lust om ook het inwendige van het paleis te bezichtigen? Als de koninklijke familie daar niet vertoeft, is u de toegang onder behoorlijk geleide vergund, en wanneer gij smaak hebt voor het bezien van kostbare zalen en ruime, net onderhouden en gemeubelde vertrekken, en hier en daar een goed schilderstuk van een of andere oude meester, dan kunt gij hier bevrediging vinden voor uw verlangen. Maar hebt gij reeds meer ‘huizen van koningen’ gezien, dan raad ik u, om voor ditmaal met het uitwendige van het lustslot Het Loo genoegen te nemen.⁷⁵

Na een enthousiast exposé over zijn tour door de tuinen van Het Loo, stelt Engelen op identieke wijze:

Wij zouden nu nog het paleis zelf kunnen gaan bezichtigen, onder het geleide van een fijnstemmig en snapachtig saletjuffertje, dochter van den huisbewaarder, doch het levert, op een kleiner schaal, geheel hetzelfde op, wat men in de vorstelijke paleizen aantreft.⁷⁶

In het *Handboekje voor reizigers door ons vaderland* uit 1849 wordt de reiziger aangeraden even in Apeldoorn te blijven om het park door te lopen en te bezichtigen.⁷⁷ Het paleis is niet langer interessant voor de doorgewinterde toerist, tenzij er op spectaculaire wijze van de gebaande paden wordt afgeweken. Zoals in het geval van A.W.P. Weitzel: in 1886, zo schrijft hij, wilde Willem III ‘zelf onze Cicerone zijn’.⁷⁸

74 Staring Instituut, G.J. te Winkel, ed., ‘Voorname lotgevallen van J.D. te Winkel Catez M.: geboren den 13 Juny 1795 en den 21 gedoopt. Ongepubliceerd dagboek’, bewerkt omstreeks 1970, 35.

75 P. Nijhoff, *Een Geldersch reisje, van Amsterdam of elders, naar Arnhem, Zutphen, Het Loo en Nijmegen, om in de kortst mogelijke tijd, het allermerkwaardigste aldaar te leeren kennen* (Arnhem, 1848) 38-39.

76 A.W. Engelen, ‘Wandelingen door Gelderland’, *Het leeskabinet*, IV (1841) 29.

77 Van der Aa, *Handboekje voor reizigers*, 360.

78 A.W.P. Weitzel, *Maar majesteit! Koning Willem III en zijn tijd*, ed. P. van 't Veer (Amsterdam, 1969) 25.

Conclusie

In Nederland kunnen veel buitenplaatsen tegenwoordig bezocht worden als museum. Openstelling op gezette tijden is een voorwaarde voor de Rijkssubsidie, die vaak hard nodig is voor het onderhoud van de gebouwen en landgoederen. Dat deze privéhuizen niet altijd openbaar waren, moge duidelijk zijn. Maar hoe de overgang van gesloten privésfeer naar publieke museale ruimte plaatsvond, is onbekend. De grootste misvatting daarbij is dat de buitenplaats gesloten bleef, terwijl het stedelijke museum en een enkel rariteitenkabinet de weg vrijmaakten voor de ontwikkeling van museale structuren.

De ontwikkeling van hedendaagse museale bestemmingen (waar buitenplaatsen een belangrijk deel van uitmaken) is er een van langdurige trends en in het onderzoek zijn er nog heel wat grijze gebieden. Om een beter begrip te krijgen van de praxis van het bezoeken van de buitenplaatsen in Noordwest-Europa is meer onderzoek nodig. Deze studie kan enerzijds worden opgevat als geleide voor verdere paden van bevraging, anderzijds als aanzet tot inventarisatie van de enorme hoeveelheid (soorten) bronnen die aangewend kan worden. Reisverslagen, dagboeken, memoires, brieven en reisgidsen geven een verrassend rijk beeld van de praktijk van het bezoek van buitenplaatsen, kastelen en paleizen. Nog altijd is voorzichtigheid geboden bij het trekken van conclusies, want veel zal onvermeld zijn gebleven.

Wanneer reisverslagen uit de achttiende eeuw vergeleken worden met die uit de eerste helft van de negentiende eeuw, dan valt op dat de museale infrastructuur met openingstijden, toegangskaartjes en brochures pas echt op gang kwam in de eerste helft van de negentiende eeuw. Dat geldt voor het Verenigd Koninkrijk – dus wat later dan Tinniswood aan de hand van enkele voorlopers lijkt te suggereren – en zeker voor de Nederlanden. Of we hen al ‘toeristen’ moeten noemen of niet, duidelijk is dat reizigers uit verschillende sociale klassen niet alleen een bezoek ondernamen, maar dat ook deden vanuit een vanzelfsprekende bekendheid met de bijbehorende codes en gebruiken. Tot dat moment kunnen we slechts spreken over buitenplaatsen als protomusea. De overgang naar daadwerkelijke musealisering vond in de tweede helft van de negentiende eeuw plaats, maar bouwde voort op de fundamenteen die in de voorgaande eeuwen waren gelegd. De onderhandeling tussen de bezoeker en de bezochte zal in de tweede helft van de negentiende eeuw, in samenloop met de etnografische en kunstmusea in de steden, leiden tot een geheel gemusealiseerde buitenplaats.

Hanneke Ronnes and Bob van Toor

Visiting the nobility

The country house as 'proto-museum' from the late seventeenth till the late nineteenth century

In the eighteenth century, visits to the country house were increasingly codified, transforming the sites into a proto-museum. Very gradually, trips and visits in the context of the Grand Tour of British and European aristocratic young males, court visits, tours by local guides, written descriptions of destinations in travelogues and the works of antiquaries merged and changed into a more systematised visit of the country house and its parks and gardens. From the early nineteenth century onwards sources show a continual negotiation between noble residents and visitors to their domains: to save the owner time, a member of staff becomes *cicerone*, but with a guidebook to ensure the grandeur of the house and family are communicated. Letters of recommendation slowly but surely are exchanged for tickets. In the Netherlands these changes are visible in Het Loo, the palace that received many international visitors, but they are equally visible in other landed estates with thousands of visitors yearly. Finally, around 1850, institutionalisation reaches a zenith, resulting in an increased awareness with the public of a staged authenticity in the country house. Whereas gardens remain a great attraction, a certain disdain as regards the stilted tours of the house becomes apparent. Nevertheless, visitor numbers continue to rise to this day, and the awareness of the boundaries of front stage and back stage on both the side of the visitor and the visited seems to pave the way for the country house as a fully-fledged museum.

Dr. Hanneke Ronnes studied social and economic history at the University of Amsterdam, cultural anthropology at Free University, Amsterdam, and (post)medieval archaeology at University College Dublin, Ireland. Since 2005, she has been working as a lecturer and researcher at the University of Amsterdam, at the department of Archeology, and at present for the department of Cultural history of Europe.

University of Amsterdam, Oude Turfmarkt 141-147, 1012 GC Amsterdam, the Netherlands – h.ronnes@uva.nl

Bob van Toor (1985) is a historian and journalist. His main research interests are class, gender and (urban) space in the modern period. His research, in collaboration with Hanneke Ronnes, on materiality and memory in the development of Ground Zero will be published early 2015.

Amsterdam, the Netherlands – bobvantoor@gmail.com

21 | 2014

9 789087 045203